

Елеуов М.

**Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан,
Қызылорда облыстарының
тарих және мәдениет
ескерткіштерінің жинағын
шығарудың кейбір сабақтары**

Мақалада Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда облыстарындағы тарих және мәдениет ескерткіштерінің зерттелу тарихы, зерттеулер барысында ашылып, есепке алынған ескерткіштердің кейбір облыстар, олардың аудандары бойынша түрлері, саны және 2004–2006 жылдар аралығында «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында зерттелген облыстарда атқарылған жұмыстар көрсетілген.

Аталған облыстардың жарыққа шыққан тарих және мәдениет ескерткіштерінің облыстық, аудандық жинақтары салыстырылып, жинақтарға енген ескерткіштердің қазіргі ауыл, қалалардың ішінде қалып, әр жылдарда жүргізілген шаруашылық жұмыстарының барысында және табиғи апаттан (өзен шайып) бұзылып жатқаны, бұзылу себептері, олардың орналасқан жері анықталып, жинақтарда кездесетін кемшіліктерге шолу жасалып, оның сабақтарын ескеру, жинақтарды даярлау барысында кездесетін қиындықтарды алдын алудың жолдары қарастырылып, ұсыныстар жасалған.

Түйін сөздер: тарих және мәдениет ескерткіштері, қала, елдімекен, оба, тасқа салынған сурет, ескерткіштер жинағы, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда.

Yeleuov M.

**Some results for code of
historical and cultural
monuments of Zhambyl, South
Kazakhstan, Kyzylorda regions**

The article discusses the history of the study of historical and cultural monuments of Zhambyl, South Kazakhstan, Kyzylorda regions, taken on record by the individual provinces and regions; their number and types, as well as the results of the work carried out on this subject under the state program «Cultural Heritage» by regions in 2004–2006.

Published code of matched regional and district historical and cultural monuments, analyzes the causes of destruction of monuments that are currently within the modern towns and cities, monuments destroyed during the chores, as a result of natural exposure (washed away by rivers), moreover, determined by location monuments, inaccuracies and errors are indicated in the preparation and issue codes of areas. Summing up the results of this work are characterized by the difficulties encountered and makes suggestions for the preparation of the vaults.

Key words: historical and cultural monuments, settlement, barrow, pethroglyph, Zhambyl, Sout Kazakhstan, Kyzylorda.

Елеуов М.

**Некоторые итоги подготовки
свода памятников истории
и культуры Джамбулской,
Южно-Казахстанской,
Кызылординской областей**

В статье рассматривается история изучения памятников истории и культуры Джамбулской, Южно-Казахстанской, Кызылординской областей, взятых на учет по отдельным областям и районам: их количество и виды, а также результаты работ, проведенных по данной тематике по государственной программе «Культурное наследие» по областям в 2004–2006 годах.

Сопоставляются опубликованные своды областных и районных памятников истории и культуры, анализируются причины разрушения памятников, которые в настоящее время находятся в пределах современных населенных пунктов и городов, памятников разрушенных в ходе хозяйственных работ, в результате природного воздействия (смываемых реками), кроме того, определяется месторасположение памятников, указываются неточности и ошибки при подготовке и выпуске сводов областей. Подводятся итоги проведенных работ, характеризуются встретившиеся трудности и вносятся предложения по подготовке сводов.

Ключевые слова: Памятники истории и культуры, городище, поселение, курган, петроглиф, свод памятников, Джамбул, Южный Казахстан, Кызылорда.

**ЖАМБЫЛ, ОҢТҮСТІК
ҚАЗАҚСТАН,
ҚЫЗЫЛОРДА
ОБЛЫСТАРЫНЫҢ
ТАРИХ ЖӘНЕ
МӘДЕНИЕТ
ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ
ЖИНАҒЫН
ШЫҒАРУДЫҢ КЕЙБІР
САБАҚТАРЫ**

2007 жылғы 13 ақпан күні Астанадағы Бейбітшілік және келісім сарайында өткен 2004-2006 жылдарға арналған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын іске асыру жөніндегі Қоғамдық кеңестің кеңейтілген отырысында сөйлеген қорытынды сөзінде Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев: «Біз бүгін елдіктің бір ісін, бір ісі болғанда да ірі ісін қорытындағалы отырмыз», – деген болатын [1]. Шынында да 2004-2006 жылдарға арналған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы егемен еліміз тарихындағы тарихи-мәдени мұраға бет бұрған елдіктің бір ісі, бір ісі болғанда ірі ісі екеніне күмән жоқ. Әсіресе, «Мәдени мұра» бағдарламасының еліміздің барлық аудандары мен облыстарында орналасқан тарих және мәдениет ескерткіштерінің жалпы саны белгісіз болып, олардың тізімі жасалмай отырған кезде, Қазақстан Республикасының 1992 жылы қабылдаған «Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану туралы» Заңы мен 2007 жылы қабылдаған «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңы толыққанды жұмыс атқармай, тарих және мәдениет ескерткіштерін есепке алу, сақтау, қорғау және пайдалану жұмыстарын уақыт талабына сай жүргізудің жолдарын іздестіріп отырған кезде қабылдануы, мемлекеттің мәдени мұраға деген жаңа стратегиялық ұстанымы болды.

Еліміздегі тарих және мәдениет ескерткіштерінің санын анықтау және олардың облыстар бойынша жинақтарын шығарудың бастамасы 1982 жылы шыққан С. Алипчиев, К. Байбосыновтың «Свод памятников истории и культуры Джамбулской области» атты жинақ болды. Жинақта облыс көлемінде 1982 жылға дейін жүргізілген зерттеулердің барысында ашылып, есепке алынған 536 тарих және мәдениет ескерткіштерінің тізбесі Тараз, Жаңатас, Қаратау, Шу қалалары мен жекелеген аудандар бойынша көрсетілген: Таразда 24, Жанатаста 1, Қаратауда 3, Шуда 1, ал аудандар бойынша: Жамбылда 67, Жуалыда 45, Қордайда 43, Красногрудта 27, Луговойда 59, Меркеде 56, Мойынқұмда 32, Сарысуда 28, Свердловта 77, Таласта 41 және Шу ауданында 29 ескерткіш [2]. Жұмыста тарих және мәдениет ескерткіштерінің суреттері, сызылған жобасы, оларға қатысты әдебиеттер көрсе-

тілмеген, соған қарамастан ол осы күнге дейін өзінің құндылығын жоғалтқан жоқ.

1994 жылы Оңтүстік Қазақстан облысының тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы шықты, онда 802 ескерткіш тіркелген, олардың қатарында: 528 археология, 42 тарих, 226 қала құрылысы және сәулет, 11 монументальды өнер ескерткіштері бар. Тарих және мәдениет ескерткіштерінің облыс орталығы мен аудандар бойынша орналасуына келсек: Шымкент қаласында 51; аудандарда: Алғабаста 64, Арыста 102, Қызылқұмда 71, Ленинде 42, Сайрамда 69, Сарыағашта 40, Созақта 111, Түркістанда 115, Түлкібаста 36, Шардарада 18 ескерткіші бар [3, 36-40].

2002 жылы шыққан «Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштер Жиынтығы. Жамбыл облысы» атты жинақта облыс көлемінде 2000 жылға дейін есепке алынған 1072 ескерткіш тіркелген, олардың қатарында 849 археологиялық, 111 тарих, 107 сәулет және қала құрылыстары, 5 монументальды өнер ескерткіштері бар. Ескерткіштердің жекелеген аудандар бойынша саны: Байзақта 68, Жамбылда 68, Жуалыда 61, Қордайда 161, Сарысуда 43, Таласта 74, Т. Рысқұловта 75 және Шу ауданында 64 ескерткіш [4, 52-53 бб.].

2001-2008 жылдарда Тұран археологиялық экспедициясы (М. Елеуов) Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан және Қызылорда облыстарының Шиелі, Жаңақорған, Қызылқұм, Созақ, Түркістан, Бәйдібек, Түлкібас, Жуалы, Жамбыл, Талас, Сарысу аудандарында археологиялық барлау жұмыстарын жүргізіп бұрыннан белгілі, есепке алынған 100-ден аса ескерткіштерді қайта зерттеп, олардың орналасқан жерін анықтап, жобаларына толықтыру, түзетулер енгізіп, суретке түсірді. Жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде бұрын есепке алынбаған 1602 археологиялық ескерткіш ашылып, зерттелді, олардың 1084-і Оңтүстік Қазақстан облысында, 241-і Жамбыл және 277-сі Қызылорда облысында орналасқан. Жаңадан ашылып, зерттелген археологиялық ескерткіштердің қатарында: 174 ортағасырлық елдімекен, қала, қалашық, 236 жеке оба, 405 обалар тобы, 687 обалар қорымы, 5 қарауыл төбе (мұнара), 8 тастан салынған құрылыс, тасқа салынған 70 сурет орындары, 3 үңгір, тас ғасырының еңбек құралдары табылған 1 жер, 8 кесене, 2 тоған, 1 ортағасырлық арық, тоғызқұмалақ тақтасы қашалған 1 жер, 1 құмдан пеш бар (1-кесте) [5, 29 б.].

Түлкібас ауданында жүргізілген зерттеу жұмыстары барысында 2004 жылы «Оңтүстік

Қазақстан облысының археологиялық карта-сы. Түлкібас ауданы» атты жинақ [6], ал Созақ ауданының Қарқұр ауылдық округінен ашылған ескерткіштер «Қарақұр ескерткіштері атты» жинақ болып шықты. Оған осы ауылдық округте орналасқан 13 жеке оба, 16 обалар тобы, 32 обалар қорымы, 1 ортағасырлық елдімекен, 1 үңгір, тасқа салынған 6 сурет орындары, жалпы саны 69 археологиялық ескерткіш енген [7, 11-12 бб.].

Оңтүстік Қазақстан облысының Қызылқұм (Отырар) ауданында әр жылдарда жүргізілген археологиялық зерттеулердің барысында, ашылып есепке алынған ескерткіштердің саны туралы С. Ахмет, З. Исабеков, Е. Есжанның «Отырар ескерткіштері» (2006 ж.) атты кітабында: «Ұзақ жылғы археологиялық зерттеу жұмыстарының барысында 14 ортағасырлық қала орны, 89 ортағасырлық елдімекен жұрты, 13 төрткүл типтес қала орындары, 4 шеберхана, 3 архитектуралық ескерткіш, 38 көне зираттар, 23 арық-каналдар, 5 ежелгі егістік орны, 1 үңгірлер тізбегі (25), 3 су қоймасы, 2 кәріз суландыру жүйесі, 6 тас бетіне түсірілген таңба белгілер, 1 жазулы үңгір, 7 тастан үйілген обалар, 4 тас дәуір тұрағы, барлығы – 217 тарихи-мәдени ескерткіштер есепке алынды» – деп жазған [8, 55-б.]. Жұмыстың «Отырар өңірінің жаңа археологиялық ескерткіштері» тарауында 70 ескерткіш көрсетілген, олардың ауылдар бойынша саны: Аққұмда – 11, Балтакөлде – 2, Маяқұмда – 6, Көкмарданда – 4, Көксарайда – 20, Қарақоңырда – 5 және Қожатоғайда – 22 [8, 70-121 б.].

Қ. Бердияр, М. Қожаның «Отырар мен Арыс аудандарының байырғы ескерткіштері» (2007ж.) атты еңбегінде Оңтүстік Қазақстан облысының байырғы ескерткіштері жөніндегі соңғы бағылымдарға талдау жасалып, өздері жүргізген зерттеулер кезінде ашылып, есепке алынған тарих және мәдениет ескерткіштерінің тізімін көрсеткен, онда Отырар, Арыс аудандары бойынша 240 тарих және мәдениет ескерткіш қарастырылған [9, 18-73 бб.].

2004-2006 жылдарға арналған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша еліміздегі тарих және мәдениет ескерткіштерінің санын анықтау, олардың облыстар бойынша жинақтарын шығару мақсатында Алматы және Қызылорда облыстарына қаржы бөлініп, кең көлемде археологиялық барлау жұмыстары басталды. Соның нәтижесінде бұрыннан белгілі ескерткіштердің қазіргі сақталу барысы тексеріліп, географиялық координаттары анықталды, жаңа ескерткіштер ашылып ғылыми айналымға ене бастады, сонымен қатар, осы облыстардағы

тарих және мәдениет ескерткіштерінің тізімін жасау, олардың жинақтарын шығаруға даярлық жұмыстары қолға алынды. Бұл еліміздегі тарихи-мәдени мұраны есепке алу, қорғау және пайдалану жұмыстары бойынша қордаланып қалған мәселерді шешуге бағытталған батыл қадам болды. Нәтижесінде Қызылорда облысының тарихи-мәдени ескерткіштерінің жинағы орыс (2007 ж.), қазақ тілінде (2011 ж.) шықты. 2007 жылғы жинақта облыс бойынша 682 тарих және мәдениет ескерткіші есепке алынған, олар:

Қызылорда қаласында – 19, аудандар бойынша: Аралда – 45, Жалағашта – 45, Жаңақорғанда – 147, Қазалыда – 73, Қармақшыда – 73, Сырдарияда – 28, Шиеліде – 107 ескерткіштер [10]. 2011 жылы қазақ тілінде шыққан жинаққа облыс бойынша 744 тарих және мәдениет ескерткіштері енген, олар: Қызылорда қаласында – 19, аудандар бойынша: Аралда – 96, Жалағашта – 46, Жаңақорғанда – 264, Қазалыда – 78, Қармақшыда – 106, Сырдарияда – 28, Шиелі ауданында – 107 ескерткіш [11].

1-кесте – Тұран археологиялық экспедициясының 2001-2008 жылдарда Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан және Қызылорда облыстарынан ашқан ескерткіштері

Орналасқан жері: облыс, аудан	Ескерткіштердің түрі														
	Ортағасырлық елді мекен, қала	Жеке оба	Обалар тобы	Обалар қорымы	Қарауыл төбе, мұнара	Тастан салынған құрылыс	Тасқа салынған сурет орны	Үңгір	Тас ғасырдың тұрағы	Кесене	Тоған	Ортағасырлық арық	Тоғызқұмалақ, тақтасы қашалған жер	Құмдан-пеш	Қосындысы
Оңтүстік Қазақстан облысы															
Түркістан ауданы	18	45	97	230		1	22							1	414
Бәйдібек ауданы	18	32	68	58			1								177
Түлкібас ауданы	70	26	21	17	3	2	4	2							145
Созақ ауданы	11	38	61	185		4	7	1	1		1				309
Қызылқұм ауданы	3														3
Арыс ауданы	8	11	14	3											36
Жамбыл облысы															
Жуалы ауданы	24	14	23	36			4					1			102
Жамбыл ауданы		3	4	12											19
Талас ауданы	1	9	23	22			2								57
Сарысу ауданы	2	14	23	24											63
Қызылорда облысы															
Шиелі ауданы	6	22	20	9	1	1	14			8	1				82
Жаңақорған ауданы	13	22	51	91	1		16				1				195
Барлығы	174	236	405	687	5	8	70	3	1	8	2	1	1	1	1602

Дегенмен, Қызылорда облысының тарих және мәдениет ескерткіштері толық есепке алынды деуге әлі ерте, осы бағытта атқарылатын жұмыс көп және ол кезек күттірмейтін шара болып отыр. 2013 жылы Қызылорда облысы әкімдігінің жанынан құрылған «Қызылорда облысының тарихи-мәдени мұраларын қорғау және пайдалану жөніндегі ғылыми әдістемелік Кеңес» (төрағасы Қызылорда облысының әкімі Қ.Е. Көшербаев) ұсынысы бойынша аудандардың тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағын шығару жұ-

мысы қолға алынатын болды. Далалық жұмыстар 2015 жылы басталады.

Ал енді 2004-2006 жылдарда қомақты қаржы бөлінген Алматы облысының тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағын күні бүгінге дейін шыққан жоқ. Осы жерде дана халқымыздың «судың да сұрауы бар» – деген қанатты сөзін еске ала отырып, Қазақстан Республикасының Мәдениет және спорт министрлігі (бұрынғы Мәдениет және ақпарат министрлігі) тиісті мекендерге сұрау салып, Алматы облы-

сының тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы неге шықпай қалғанын анықтаса орынды болар еді.

2009-2014 жылдар аралығында «Мәдени мұра» бағдарламасының аймақтық жобасы бойынша Жамбыл облысында тарих және мәдениет ескерткіштерінің аудандық жинақтарын шығаруға облыс есебінен қаржы бөлініп игілікті істер атқарылды. Осы жылдар аралығында «Археологическая экспертиза» жауапкершілігі шектеулі серіктестігі жекелеген аудандар көлемінде барлау жұмыстарын жүргізіп бұрыннан белгілі, есепке алынған тарих және мәдениет ескерткіштерін-

де қайта зерттеу жұмыстарын жүргізіп, олардың орналасқан жерін нақтылап, жобаларын түсіріп, бұрын есепке алынбаған 1900-ге жуық археологиялық ескерткіштерді ашты, олардың қатарында әртүрлі тарихи кезеңдерден сақталған 1720 обалар мен оба қорымдары бар. Атқарылған жұмыстардың нәтижесінде 2010 жылы Жамбыл [12], Байзақ [13], Қордай [14], Талас [15]; 2011 жылы Меркі [16], Тұрар Рысқұлов [17]; 2012 жылы Мойынқұм [18], Шу [19]; 2014 жылы Жуалы [20], Сарысу [21] аудандарының тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинақтары шықты (2-кесте).

2-кесте – Жамбыл облысының тарих және мәдениет ескерткіштерінің 2014 жылғы тізімінің сандық көрсеткіші

Елдімекен атауы:	Байзақ	Жамбыл	Жуалы	Қордай	Меркі	Мойынқұм	Сарысу	Талас	Т. Рысқұлов	Шу	Тараз	Барлығы:
1. Алдын ала есепке алынған тарихи-мәдени мұра объектілерінің тізім саны	151	133	294	740	144	165	24	177	281	419	5	2533
2. Жергілікті дәрежедегі мемлекеттік тізімге енгізілген тарих және мәдениет ескерткіштерінің саны	61	80	59	111	73	23	40	59	83	57	67	713
3. Республикалық дәрежедегі мемлекеттік тізімге енгізілген тарих және мәдениет ескерткіштерінің саны	3	4	1		1	1	1	5	1	1	10	28
Барлығы:	215	217	354	851	218	189	65	241	365	477	82	3274
Ұ.О.С ескерткіштері	18	27	15	24	21	16	8	13	12	25	8	187

* Сандық көрсеткіш туралы мәлімет Жамбыл облысы әкімдігінің мәдениет, мұрағаттар және құжаттама басқармасының «Тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау және қалпына келтіру дирекциясы» коммуналдық мемлекеттік мекемесінен алынды.

Дегенмен, «Археологическая экспертиза» ЖШС шығарған бұл аудандардың жинақтарында елеулі кемшіліктер де орын алған. Мәселен, 2012 жылы баспадан шыққан «Шу ауданы» жинағына Шу ауданындағы Ақсу ауылдық округінде орналасқан, бұрыннан белгілі Жетіжар, Қамысбек, Қыркүй карауыл төбелері, Ақсутөбе, Қыркүй, Сабыр ортағасырлық елді мекендері еңбей қалған [4, 316-321 б., №№ 802, 803, 804, 805, 807, 808]. Сонымен қатар, 2012 жылғы жинаққа осы ауылдық округте орналасқан 30-дан аса обалар мен оба қорымдарының тек 17-сі ғана енген, ал ортағасырлық Ақтөбе қаласы туралы жазылған мақала ешқандай сын көтермейді. Мақаланы жазған авторлар (олардың аты, жөні көрсетілмеген) Ақтөбеге қатысты архив материалдарын пайдаланбаған, осы қалада жүргізілген қазба жұмыстарына қатысты жарияланған мақалаларды іріктеп, алалап пайдаланған, негізгі деректерді

қосалқы әдебиеттерден алған. Ең сорақысы сол, авторлар ортағасырлық Ақтөбе қаласының тарихи-топографиялық құрылымымен таныс емес, оны өздерінің қалауынша атап, көрсеткен. Жүргізілген қазба кезінде ашылған құрылыс орындары қалай болса солай жазылған, олардың өмір сүрген уақыты дұрыс көрсетілмеген. Цитадельден ашылған құрылыстардың барлығы тараздық қайта жаңғырту мекемесі жүргізген «тұмшалаудан» кейінгі сурет бойынша көрсетіліп, оларды VII-XII ғасырлар кезіндегі «тұрғын үй» деп көрсеткен [19, 69-79 б.]. Осындай ағаттықтар басқа аудандардың жинақтарында да кездеседі.

2001-2014 жылдарда Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда облыстарында археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізген кезде әртүрлі себептерге байланысты толық бұзылып кеткен, жартылай бұзылып жатқан, қазіргі күнде апатты жағдайда тұрған ондаған ортағасырлық

қала, елді мекендерді, жүздеген оба, оба қорымдарын, бірқатар тасқа салынған сурет орындарын көрдік. Өкініштісі сол бұзылған не бұзылып жатқан археологиялық ескерткіштердің бірқатары жергілікті және республикалық дәрежедегі мемлекеттік тізімге енгізілген ескерткіштер екен [22].

Енді бұзылып кеткен не бұзылып жатқан ортағасырлық елдімекендер мен қалалар бұзылу себептеріне келсек, қазіргі күнде толық бұзылып кеткен не бұзылып жатқан ортағасырлық қалалар мен елді мекендерді келесі топтарға бөліп қарастыруға болады: бірінші, қазіргі елдімекен мен қалалардың ішінде орналасқан ескерткіштер; екінші, әртүрлі шаруашылық жұмыстары барысында (құрылыс, жол, арық, суқоймасын салу, т.б.) бұзылып жатқан ескерткіштер; үшінші, табиғи апаттан бұзылып жатқан ескерткіштер.

Қазіргі ауыл мен қалалардың ішінде қалып бұзылған не бұзылып жатқан ескерткіштердің қатарында ежелгі Тараз, ортағасырлық Қысымшы, Қордай, Жаңажол, Меркі, Құлан (Жамбыл облысы), Шақпақбаба, Шарапкент, Мақталы, Мыңбай, Қызылбастау, Тұрар Рысқұлов, Күмісбастау ауылының батыс шетіндегі екі елді мекен, Ташанак, Оранғай, Құсата, Қарнақ, Сайрам, Шолаққорған (Оңтүстік Қазақстан облысы) қалалары мен елдімекендері бар.

XX ғасыр мен XXI ғасырдың басында жүргізілген әртүрлі құрылыс жұмыстары, егістік алқаптарына жер тегістеу, суқоймаларын салу т.б. жұмыстарды жүргізу кезінде бұзылған ескерткіштердің қатарында Тасөткел суқоймасының астында қалған елдімекендер, су шайып кеткен Тастұмсық төрткүлі, Тоқтас қарауыл мұнарасы, Ақтөбе қаласының шаруашылық аймағындағы ондаған құрылыс орындары (Жамбыл облысы), Адыраспансай, Қоссарай, Желсай, Тобылғы беткей, Исақбастау, Қисықсай, Үштөбе, Балықты, Төбелдірік, Жамбасарық, Қазқорған, Ақтөбе елді мекендері, Шардара суқоймасы шайып жатқан Үтіртөбе қаласы (Оңтүстік Қазақстан облысы), Бәйтік, Тасқынбай, Күйеутам, Омбай, Бестам елдімекендері мен қалалары және 8 кесене бар (Қызылорда облысы).

Табиғи апаттан бұзылып жатқан ортағасырлық қалалар, елді мекендердің қатарында Сырдария өзені шайып жатқан Раздыата, Сортөбе 1, Сортөбе 2 (Қызылорда облысы), Ермексай өзені шайып жартылай бұзылған Жүйнек, Боралдай өзені шайып жатқан Жартытөбе, Келес өзені шайып жатқан Күлтөбе (Оңтүстік Қазақстан облысы), Тамды өзені шайып жатқан Тамды, Талас өзені шайып бұзған Түймекент (Жамбыл облысы) қалалары бар.

Сонымен, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда облыстарындағы тарих және мәдениет ескерткіштерін есепке алу, олардың жинақтарын шығарудың 2014 жылғы барысына келсек: Жамбыл облысында облыстық (2002 ж.) және барлық аудандардың жинақтары (2010-2014 жж.) жарыққа шықты, бұл жалпы еліміз көлемінде үлгі боларлық жұмыс; Қызылорда облысының жинағы орыс (2007 ж.) және қазақ тілдерінде (2011 ж.) шықты, бірақ олар толықтыруды қажет етеді, ал аудандардың жинақтарын шығаруға даярлық жұмыстары, оларды шығару 2015 жылы басталады деп күтілуде: 1994 жылы шыққан «Оңтүстік Қазақстан облысы» атты жинаққа облыс көлемінде орналасқан тарих және мәдениет ескерткіштерінің көпшілігі кірмей қалған. «Түлкібас ауданы» (2004 ж.), «Отырар ескерткіштері» (2006 ж.), «Отырар мен Арыс аудандарының байырғы ескерткіштері» (2007 ж.) жинақтар мен еңбектерде осы аудандардың археологиялық ескерткіштері ғана қарастырылған, ал Созақ, Бәйдібек және Түркістан аудандарында 2004-2008 жылдарда жүргізілген зерттеулер кезінде осы аудандардың археологиялық ескерткіштері туралы мәліметтер жинақталған. Демек, Оңтүстік Қазақстан облысы мен оның аудандарының тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинақтарын даярлап, шығару үшін қыруар жұмыс атқарылуы керек. Қазіргі қалыптасқан жағдайда ол жинақтарды даярлап, шығару үшін қанша жыл керек екенін болжаудың өзі қиын.

Жалпы осы облыстарда археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізген жылдарда бізге белгілі болғаны сол, облыстық мәдениет басқармаларына қарасты тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғаумен айналысатын мемлекеттік мекемелердің архивтеріне осы облыстарда кеңестік заманда, еліміз егемендік алғалы бергі аралықта (1991-2014 жж.) жұмыс жүргізген кейбір экспедициялардың ғана ғылыми есептері сақталғаны анықталды. Соған қарағанда аталған облыстарда әр жылдарда жұмыс жүргізген экспедициялар құзырлы мекемелерге ғылыми есептерін тапсырмаған. Демек облыстарда қай жылдарда қандай экспедициялар жұмыс жүргізді, қашан, қай ескерткішті зерттеді, онан алынған нәтижелер, қазбадан табылған заттай деректер туралы ешқандай мәлімет жоқ. Бұл дұрыс емес. Елімізде қалыптасқан үрдіс бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізуге лицензия (рұқсат қағазын) алған мемлекеттік мекеме, жеке тұлға жұмыс жүргізілетін облысқа келгеннен кейін міндетті түрде облыстық тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау мемлекеттік мекемесіне барып

тіркелуі керек және жұмыс жүргізілетін уақыт, зерттеу жүргізілетін ескерткіш туралы ескертуі керек. Жұмыс біткеннен кейін атқарылған жұмыс жөнінде қысқаша есеп беруге міндетті, ал жыл соңында атқарылған жұмыс туралы аралық (қорытынды) есептің бір данасын тапсыруы керек. Егер осы талаптар орындалмаған жағдайда облыстық мәдениет басқармасының тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау мемлекеттік мекемесі Қазақстан Республикасының Мәдениет және спорт министрлігінің Мәдениет жөніндегі комитетіне хат жолдап тәртіпті бұзған не оның талаптарын орындамаған мемлекеттік мекеме, жеке тұлғаларға алдағы жылға лицензия бермеу жөнінде ұсыныс жасауға құқылы.

Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда облыстарының тарих және мәдениет ескерткіштерінің облыстық және аудандық, ауылдық округтерінің жинақтарын шығару барысында жинақталған тәжірибені, кездесуі мүмкін қиындықтарды ескере отырып осы жауапты жұмысты еліміз көлемінде сапалы жүргізу үшін келесі іс-шараларды іске асыру керек деп есептейміз: біріншіден, облыстық, аудандық, ауылдық округтердің тарих және мәдениет ескерткіштерін шығарудың еліміз үшін аса маңызды екенін ескере отырып Мәдениет және спорт министрлігінің Мәдениет және өнер істері комитеті әр облыс көлемінде жүргізілетін іс-шаралардың жоспарын жасап, оның орындалуын қадағалап отыруы керек; екіншіден, Мәдениет және спорт министрлігінің Мәдениет және өнер істері комитеті жанынан білікті мамандардан, құзырлы мекеме қызметкерлерінен қоғамдық кеңес құру керек.

Кеңес әр жылы атқарылған жұмыстарды талқылап, егер олар талапқа сай орындалған болса бекітуге ұсынады, ал жұмыс талапқа сай орындалмаса оны орындаушы мекемеге қайтарып, жіберілген кемшіліктерді сол мекеме есебінен 1-2 айда түзетуге ұсынады. Егер сын-ескертпелер көрсетілген мерзімде түзетілмесе орындаушы мекемеге алдағы жылға лицензия беруді тоқтатуға ұсыныс беруге құқылы; үшіншіден, тарих және мәдениет ескерткіштерінің облыстық, аудандық, ауылдық округтерінің жинақтарын даярлаумен айналысқан мекеме, жеке тұлғалар аралық (қорытынды) есебінің бір данасы Мәдениет және спорт министрлігінің Мәдениет және өнер істері комитетіне, ҚР Ұлттық музейіне және облыстық тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау мемлекеттік мекемесіне тапсырылады; төртіншіден, жүргізілген археологиялық қазба кезінде табылған заттардың барлығы ҚР Ұлттық музейінің қорына немесе осы музейдің келісімі бойынша кейбір заттар облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорына тапсырылады; бесіншіден, облыстық, аудандық, ауылдық округтердің тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинақтарын даярлауға, оны баспадан шығаруға мемлекеттік лицензиясы, аккредиттеу куәлігі бар мемлекеттік ғылыми-зерттеу институттары, университеттер, заңды және жеке тұлғалар қатыса алады; алтыншыдан, қазіргі күнде апатты жағдайда тұрған тарих және мәдениет ескерткіштерінің тізімін жасап, оларды шұғыл түрде зерттеуді Мәдениет және спорт министрлігінің Мәдениет және өнер істері комитеті ұйымдастыруы керек.

Әдебиеттер

- 1 Егемен Қазақстан. – №38(24615). – 14 ақпан 2007.
- 2 Алипчиев С., Байбосынов К. Свод памятников истории и культуры Джамбулской области. – Джамбул: Облтипография, 1982. – 208 с.
- 3 Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область.-Алма-Ата: Гл. ред. «Қазақ энциклопедиясы». – 1994. 1 том. – 368 с.
- 4 Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жиынтығы. Жамбыл облысы. – Алматы: ММӨБ, 2002. Том.2. – 364 б., карталар, ил.
- 5 Елеуов М. Тұран археологиялық экспедициясының 2001-2008 жылдарда Қаратауда жүргізген археологиялық зерттеулері // «Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ ғалымдарының «Мәдени мұра» бағдарламасын іске асыруға қосқан үлесі: жетістіктер және даму бағыттары» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары / Жауапты редакторлар: Ө.Т. Төлеубаев, Қ.М. Атабаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 26-31 б.
- 6 Оңтүстік Қазақстан облысының археологиялық картасы. Түлкібас ауданы. – Түркістан: А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, 2004. 1-том. – 244-б., карталар, ил.
- 7 Елеуов М. Қарақұр ескерткіштері. -Алматы: «АБДИ Компани» АҚ, 2008.- 96 б.
- 8 Ахмет С., Исабеков З., Есжан Е. Отырар ескерткіштері. 1-бөлім. – Шымкент: «Жебе» баспа үйі, 2006. – 144 б.
- 9 Бердияр Қ., Қожа М. Отырар мен Арыс аудандарының байырғы ескерткіштері. – Шымкент, 2007. – 80 б.
- 10 Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Кызылординская область.-Алматы: Аруна, 2007.- 376 с.
- 11 Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы. Қызылорда облысы.-Алматы: Аруна, 2011.- 504 б.

- 12 Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштері. Жамбыл ауданы. – Алматы, 2010. – 212 б.
- 13 Свод памятников истории и культуры Жамбылской области. Жамбылский район. – Алматы, 2010. – 212 с.
- 14 Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштері. Байзақ ауданы. – Алматы, 2010. – 204 б.
- 15 Свод памятников истории и культуры Жамбылской области. Байзақский район. – Алматы, 2010. – 204 с.
- 16 Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштері. Қордай ауданы. – Алматы, 2010. – 396 б.
- 17 Свод памятников истории и культуры Жамбылской области. Қордайский район. – Алматы, 2010. – 396 с.
- 18 Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштері. Талас ауданы. – Алматы, 2010. – 224 б.
- 19 Свод памятников истории и культуры Жамбылской области. Таласский район. – Алматы, 2010. – 224 с.
- 20 Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштері. Меркі ауданы. – Алматы, 2011. – 256 б.
- 21 Свод памятников истории и культуры Жамбылской области. Меркенский район. – Алматы, 2011. – 256 с.
- 22 Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштері. Тұрар Рысқұлов ауданы. – Алматы, 2011. – 268 б.
- 23 Свод памятников истории и культуры Жамбылской области. Турар Рыскуловский район. – Алматы, 2011. – 268 с.
- 24 Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштері. Мойынқұм ауданы. – Алматы, 2012. – 216 б.
- 25 Свод памятников истории и культуры Жамбылской области. Мойынқұмский район. – Алматы, 2012. – 216 с.
- 26 Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштері. Шу ауданы. – Алматы, 2012. – 368 б.
- 27 Свод памятников истории и культуры Жамбылской области. Чуйский район. – Алматы, 2012. – 368 с.
- 28 Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштері. Жуалы ауданы. – Алматы, 2014. – 290 б.
- 29 Свод памятников истории и культуры Жамбылской области. Жуалинский район. – Алматы, 2014. – 290 с.
- 30 Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштері. Сарысу ауданы. – Алматы, 2014. – 184 б.
- 31 Свод памятников истории и культуры Жамбылской области. Сарысуский район. – Алматы, 2014. – 184 с.
- 32 Елеуов М. Ескерусіз қалған ескерткіштер. – Түркістан, Тұран баспасы, 2005. – 119 б.

References

- 1 Egemen Kazakstan. – №38(24615). – 14 ақпан 2007.
- 2 Alipcheev S., Bajbosynov K. Svod pamjatnikov istorii i kul'tury Dzhambul'skoj oblasti. – Dzhambul: Obltipografija, 1982. – 208 s.
- 3 Svod pamjatnikov istorii i kul'tury Kazahstana. Juzhno-Kazahstanskaja oblast'. -Alma-Ata: Gl. red. «Kazak jenciklopedi-jasy», – 1994. 1 tom. -368 s.
- 4 Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің зиятыңуы. Zhambyl oblysy. – Almaty: MME FZZhI, 2002. Tom.2. -364 b., kartalar, il.
- 5 Eleuov M. Тұран археологиялық жекспедициясының 2001-2008 жылдарда Қаратауда зhyргізген археологиялық зерттеулері // «Al-Farabi atyndary KazYU ғалымдарының «Мәдени мұра» бағдарламасын іске асыруға қосқан үлесі: zhetistikter zhane damu бағыттары» атты Ұлықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары / Zhaupty redaktorlar: A.T. Toleubaev, K.M. Atabaev. – Almaty: Қазақ университети, 2009. – 26-31 b.
- 6 Оңтүстік Қазақстан облысының археологиялық картасы. Түлкібас ауданы. – Түркістан: А. Jasaui atyndary Ғалымдарық қазақ-түрік университети, 2004. 1-том. – 244-б., kartalar, il.
- 7 Eleuov M. Қарақыр ескерткіштері. -Almaty: «ABDI Kompani» АҚ, 2008.- 96 б.
- 8 Ahmet S., Isabekov Z., Eszhan E. Otyrar eskertkishteri. 1-belim. – Shymkent: «Zhebe» baspa үji, 2006. – 144 б.
- 9 Berdijar K., Қожа M. Otyrar men Arys audandaryның bajyrғы eskertkishteri. – Shymkent, 2007. – 80 б.
- 10 Svod pamjatnikov istorii i kul'tury Respubliki Kazahstan. Kyzylordinskaja oblast'. -Almaty: Aruna, 2007.- 376 s,
- 11 Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің зhiнары. Қызылорда облысы.-Almaty: Aruana, 2011.- 504 б.
- 12 Zhambyl oblysy tarih zhәне мәдениет eskertkishteri. Zhambyl audany. – Almaty, 2010. – 212 б.
- 13 Svod pamjatnikov istorii i kul'tury Zhambyl'skoj oblasti. Zhambylskij rajon. – Almaty, 2010. – 212 s.
- 14 Zhambyl oblysy tarih zhәне мәдениет eskertkishteri. Bajзақ audany. – Almaty, 2010. – 204 б.
- 15 Svod pamjatnikov istorii i kul'tury Zhambyl'skoj oblasti. Bajzaks kij rajon. – Almaty, 2010. – 204 s.
- 16 Zhambyl oblysy tarih zhәне мәдениет eskertkishteri. Қордай audany. – Almaty, 2010. – 396 б.
- 17 Svod pamjatnikov istorii i kul'tury Zhambyl'skoj oblasti. Kordajskij rajon. – Almaty, 2010. – 396 s.
- 18 Zhambyl oblysy tarih zhәне мәдениет eskertkishteri. Talas audany. – Almaty, 2010. – 224 б.
- 19 Svod pamjatnikov istorii i kul'tury Zhambyl'skoj oblasti. Talasskij rajon. – Almaty, 2010. – 224 s.
- 20 Zhambyl oblysy tarih zhәне мәдениет eskertkishteri. Merki audany. – Almaty, 2011. – 256 б.
- 21 Svod pamjatnikov istorii i kul'tury Zhambyl'skoj oblasti. Merkenskij rajon. – Almaty, 2011. – 256 s.
- 22 Zhambyl oblysy tarih zhәне мәдениет eskertkishteri. Тұрар Рысқұлов audany. – Almaty, 2011. – 268 б.
- 23 Svod pamjatnikov istorii i kul'tury Zhambyl'skoj oblasti. Turar Ryskulovskij rajon. – Almaty, 2011. – 268 s.
- 24 Zhambyl oblysy tarih zhәне мәдениет eskertkishteri. Мойынқұм audany. – Almaty, 2012. – 216 б.
- 25 Svod pamjatnikov istorii i kul'tury Zhambyl'skoj oblasti. Mojnqumskij rajon. – Almaty, 2012. – 216 s.
- 26 Zhambyl oblysy tarih zhәне мәдениет eskertkishteri. Shu audany. – Almaty, 2012. – 368 б.
- 27 Svod pamjatnikov istorii i kul'tury Zhambyl'skoj oblasti. Chujskij rajon. – Almaty, 2012. – 368 s.
- 28 Zhambyl oblysy tarih zhәне мәдениет eskertkishteri. Zhualy audany. – Almaty, 2014. – 290 б.
- 29 Svod pamjatnikov istorii i kul'tury Zhambyl'skoj oblasti. Zhualinskij rajon. – Almaty, 2014. – 290 s.
- 30 Zhambyl oblysy tarih zhәне мәдениет eskertkishteri. Sarysu audany. – Almaty, 2014. – 184 б.
- 31 Svod pamjatnikov istorii i kul'tury Zhambyl'skoj oblasti. Sarysuskij rajon. – Almaty, 2014. – 184 s.
- 32 Eleuov M. Eskeruzis қалған eskertkishter. – Tүrkistan, Tұran baspasy, 2005. – 119 б.